

PRZEGLĄD CZASOPISM ZAGRANICZNYCH

„East European Jewish Affairs”

O sposobie przygotowania i zorganizowania wyborów przedstawicieli Żydów w Wilnie pisze Olga Miszkina w artykule *The Election of Jewish deputies in Vilna in 1818: government project and Jewish claims* w numerze 2 z 2013 r. kwartalnika „East European Jewish Affairs”.

Autorka przypomina, że gdy Wilno znalazło się w zaborze rosyjskim, pojawiła się konieczność wprowadzenia rosyjskiej administracji w odniesieniu do Żydów. Od 1812 r. żydowscy przedstawiciele podlegali Ministerstwu Spraw Religijnych i Oświaty jako doradcy ministra. Ten ostatni zaś informował rząd, a nawet samego cara o ich opiniach, co podnosiło ich znaczenie jako urzędników. Zgodnie z nową ustawą z 17 X 1817 r. minister spraw wewnętrznych polecił wybrać 2-3 Żydów-delegatów z każdej guberni w strefie osiedlenia i dodatkowo 2 z Wilna. 25 VII 1818 r. gubernator Wilna generał Rimski-Korsakow otrzymał rozkaz Aleksandra Golicyna (1773-1844), ministra spraw religijnych i oświaty, by zorganizować wybory delegatów. 1 VIII 1818 r. przedstawiciele Żydów zbrali się w wynajętym na czas spotkania domu Josela Tobiasza (ul. Żmudzka) w Wilnie¹. Szef policji w Wilnie w raporcie napisał, że wybory przeszły sprawnie. W raporcie do Rimskiego-Korsakowa z 19 VIII 1818 r. stwierdza się, że jednomyślnie wybrano poprzedniego delegata Zundla Sonnenberga, który początkowo odmawiał, lecz w końcu przyjął tę funkcję. Wybrano też poprzedniego delegata Eliezera Dillona na stanowisko zastępcy. Z guberni witebskiej wybrano jako delegatów chasyda Beinusza Łapkowskiego i Michela Eisenstadta ze Szklowa.

W końcowej części artykułu wskazano na rozbieżności w ocenie działań wybranych reprezentantów chasydów i zwolenników żydowskiego oświecenia, w których pierwsi powoływali się często na argumenty biblijne. 4 I 1819 r. car aprobował wyniki wyborów w Wilnie, co podniosło ich status.

Brody always on my mind the mental mapping of a Jewish city, to tytuł bogato ilustrowanego artykułu Börriasa Kuzmany'ego o pogranicznym galicyjskim mieście z liczną dawniej żydowską ludnością.

W rozdziale *Introductory remarks on Brody's Jewish History* autor przypomina, że historycy Nathan Gelber i Jakow Honigsman przyjmują, iż miastu przyznano prawa magdeburskie w 1584 r., choć o Brodach wspomina się w 1084 r., a Żydzi osiedlali się nawet wcześniej. Gdy w 1629 r. Stanisław Koniecpolski (1594-1646) nabył Brody, zaczęło rozwijać się żydowskie kupiectwo. W połowie XVIII w. stały się one centrum handlu trans-europejskiego. Dokumenty wskazują, że na targach w Lipsku w 1728 r. po raz pierwszy pojawili się kupcy z Brodów i byli to tylko Żydzi. Podobną rolę spełniało również miasto Berdyczów, z tym, że towary z jego targów trafiały na zachód do konsumentów przez

---

¹ Koszt wynajęcia lokalu, podróży i pobytu pokrywali sami uczestnicy, a kawały je zwracały. Na przykład dwóch kandydatów z Mohylowa zapłaciło razem 25 rubli w srebrze. Na Podolu pieniądze zebrał przywódca chasydzki Jechoszua Heszal z Opatowa (Apter Rebe).

Brody. Maria Teresa przyznała Brodom i okolicy uprawnienia strefy wolnego handlu w 1772 r. i dla Napoleona stały się one osią handlu między Odessą a kontrolowaną przez Napoleona częścią Europy, szczególnie gdy marynarka brytyjska utrudniała morskie dostawy bawełny z państwa osmańskiego. Gdy car Aleksander I ogłosił w 1803 r. Odessę wolnym portem, Żydzi z Galicji i Niemiec napłynęli do Odessy. W pierwszej dekadzie XIX w. ponad 300 hurtowników z Brodów otworzyło tam biura i składy. Po kongresie w Wiedniu pogorszyły się stosunki rosyjsko-austriackie. Obydwa państwa zaczęły stosować protekcyjną politykę ekonomiczną i w połowie wieku Brody z ważnego, trzeciego po Lwowie i Krakowie miasta pod względem liczby mieszkańców stały się średniej wielkości miastem prowincjonalnym. Do tego czasu przez 200 lat przyciągały Żydów z innych regionów, rozwijały wiedzę judaistyczną, gmina żydowska liczyła 7000 dusz przewyższając nawet Lwów. Uczonych ortodoksów z Brodów chętnie ściągano do Europy Zachodniej. W 1735 r. Eliezer Rokeach (1649-1741) został naczelnym rabinem w Amsterdamie, a po 1755 r. Ezechiel ben Juda Landau (1713-1793) – głównym rabinem Pragi.

Gmina żydowska miasta reprezentująca talmudyczny judaizm zwalczała nieortodoksyjne ruchy religijne. W 1756 r. kahał zagroził wyklęciem frankistów, choć nie było zwolenników tego ruchu w mieście. Dla przybywających do miasta uchodźców przed pogromami w Rosji w latach 1881-1882 Brody stały się centrum pomocy organizowanej przez francuską Alliance Israélite Universelle², choć wielu z nich nie było uchodźcami, lecz osobami starającymi się emigrować do Ameryki. Świadczy o tym fakt, iż spośród 20 000 uciekinierów około dwóch trzecich powróciło do Rosji. Brody stały się furtką wykorzystywaną przez uchylających się od służby w carskim wojsku i tych, którzy swoją przyszłość widzieli poza Rosją. Podczas I wojny światowej uciekających przed wojskami rosyjskimi władze austriackie przesiedlały dalej do wnętrza kraju. Od listopada 1918 r. do maja 1919 r. Brody znalazły się w Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej, latem 1920 r. były krótko okupowane przez Sowietów, a w końcu zostały miastem Rzeczypospolitej Polskiej tracąc znaczenie miasta granicznego. Od 1922 r. sytuacja ekonomiczna mieszkańców powoli się poprawiała, do okresu depresji ogarniającej Europę w latach 1929-1930, kiedy warunki życia bardzo się pogorszyły. Gmina żydowska już nigdy nie osiągnęła liczebności sprzed I wojny światowej. 22 VI 1941 r. Wehrmacht wkroczył do okupowanych przez Związek Radziecki Brodów. W ciągu dwóch tygodni zamordowano ponad 250 osób z żydowskiej elity. Zanim Niemcy zorganizowali getto, zamordowano kilkuset Żydów, a 2000 deportowano do Bełżca. Po likwidacji getta pozostałych przy życiu w liczbie 3000 deportowano w czerwcu 1943 r. na Majdanek. W wyzwolonym, prawie zniszczonym mieście w lipcu 1944 r. pozostało około 700 mieszkańców. Kilkudziesięciu Żydów przetrwało okupację w ukryciu. Przeżyło także 150 Żydów powołanych do Armii Czerwonej podczas sowieckiej okupacji Brodów w latach 1939-1940. Większość z nich wraz z Polakami wyjechała do Polski.

Kolejne rozdziały opisują powstanie, historię i losy znajdujących się często w ruinie pozostałości społeczności żydowskiej w Brodach, świadczących o jej osiągnięciach. Synagoga (zdjęcie w artykule) zbudowana po wielkim pożarze w 1742 r. i odnowiona w 1894 r., została prawie kompletnie zniszczona podczas walk Armii Czerwonej z Wehrmachtem w 1944 roku. Odwiedzali ją: późniejszy cesarz Józef II (w młodych latach), żydowski pisarz An-ski, malarz Isidor Kaufmann i wielu innych. Wolfrathshausen, bliźniacze miasto Brodów, zamierzało sfinansować odbudowę budowli, jednak nie doszło do tego ze względu na brak dokładnych planów. Innym miejscem pamięci jest cmentarz

² Alliance Israélite Universelle – międzynarodowa żydowska organizacja założona we Francji w 1860 r. z zadaniem zwalczania antysemityzmu i udzielania pomocy jego ofiarom.

żydowski założony w 1831 r. (zdjęcie w artykule), gdy istniejący do tego czasu stary cmentarz pochodzący z początków XVII w. nie był w stanie pomieścić Żydów zmarłych na skutek epidemii cholery. Stary i nowy cmentarz zniszczone podczas II wojny światowej popadły w ruinę. Po rozpadzie Związku Radzieckiego odwiedzający Brody Żydzi z USA, Izraela i Europy Zachodniej odnaleźli 5500 nieuszkodzonych macew. W 1994 r. miejsce pochówku około 250 brodzkich Żydów zabitych zaraz po zajęciu miasta przez Niemców upamiętniono w trzech językach (hebrajskim, ukraińskim i angielskim).

W pozostałych trzech rozdziałach (*Carl von Auer's The New Market in Brody, 1837, Isidor Kaufmann's Friday Evening in Brody, 1904* i *Władysław Kocyan's „Goldgasse”, 1911* ilustrowanych odpowiednimi zdjęciami, szczegółowo opisano litografię Carla von Auera pochodzącą z 1837 r., która jest najstarszym zachowanym przedstawieniem części Brodów. Pokazuje ona przeważnie jednopiętrowe domy, a na pierwszym planie także Żydów w typowych dla nich ubiorach. Obraz I. Kaufmanna (1853-1921) z 1904 r. przedstawia Brody jako typowe żydowskie miasteczko we wschodniej Europie z partelowymi domami i Żydami zmierzającymi do synagogi. Zdjęcia dwu pocztówek reprodukowanych w trzecim rozdziale pokazują ulicę Żółtą. Pochodząca z 1911 r. zawiera napis „Ulica Żółta – Ulica Żółta – Goldgasse” a druga (z 1929 r.) na odwrocie – „Brody. Ulica Ułanów Krechowickich”.

W latach 1988-1998 ukazało się wiele publikacji o mieście, wydawanych przez różne społeczności etniczne żyjące dawniej w Brodach. Z ich treści wynika, jak pisze się w ostatnim rozdziale *Brody's memory book*, że różne grupy etniczne widzą miasto w różny sposób. Ich opinie opisano w podrozdziałach *Polish memory, Ukrainian memory* i *Jewish memory*.

W tym samym numerze opublikowano też artykuły: Magdalena Waligórska, *The Jewish-theme whodunnit in contemporary Poland and Germany*; Dariusz Staliūnas, *How insulted religious feeling turned into pogroms: Lithuania in 1900* oraz Marina Hakkarainen, *Jewish tradition faces the Soviet economy: moral dilemma of 'Shadow' entrepreneurship in the former Pale of Settlement, Ukraine*. Ponadto zamieszczono recenzje książek: Amelia M. Glaser, *Jews and Ukrainians in Russia's Literary Borderlands: From the Shtetl Fair to the Petersburg Bookshops* (Evanston, IL, Northwestern University Press, 2012) i George Pogany, *When Even the Poets Were Silent: A Jewish Hungarian Holocaust Survivor under Nazism and Communism* (Kenilworth, Take-away, 2011).

„Gedenkstätten Rundbrief”

Historię berlińskiego obozu koncentracyjnego przypomina Karolina Georg w artykule pt. „*Warum schweigt die Welt!?*” *Häftlinge im Berliner Konzentrationslager Columbia-Haus – Beispiele jüdischer Biografien in der Ausstellung der Gedenkstätte deutscher Widerstand* opublikowanym w numerze 6 (174) / 2014 „Gedenkstätten Rundbrief”. Obóz koncentracyjny Columbia-Haus powstał na północnym skraju lotniska Tempelhof w budynkach dawnego aresztu wojskowego z 156 celami. Szacuje się, że przez obóz będący też więzieniem Gestapo w okresie od lata 1933 r. do września 1936 r. przeszło ponad 8000 więźniów. W prymitywnych celach znajdowały się prycze z siennikami wypchanymi słomą, naczyniem do jedzenia i kubkiem do picia. W jednoosobowych celach umieszczano 3 do 5 więźniów. Trafiali tam aresztowani Żydzi lub tacy, których uważano za Żydów, a także socjaliści. Wiadomo, że w Columbia-Haus uwięziono polityka

Ernsta Heilmanna³, rabina Leo Baecka⁴, lekarza Georga Benjamina⁵, Maxa Neumanna⁶, założyciela antysyjonistycznej pravicowo-konserwatywnej politycznej organizacji Żydów w Niemczech Verband nationaldeutscher Juden⁷ i innych. Socjalista Erich Drucker napisał we wspomnieniach: „Wenn die SS-Männer die Juden als minderwertig hinstellten und verhöhten, kannten sich die religiös oder national eingestellten Juden sagen oder wenigstens denken, dass sie stolz darauf wären, Juden zu sein. Wir Dissidenten, Atheisten, Internationale empfanden weder Stolz noch Scham, als Juden von Juden in die Welt gesetzt zu sein”.

W czasopiśmie opublikowano, między innymi, artykuł Anji Reuss i Kristin Schneider pod tytułem *Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte Maly Trostenez – Vergessene Orte der „Endlösung”. Erinnern und Gedenken an die Opfer der Shoah in Deutschland und Belarus*. Autorka wspomniała w nim o zorganizowaniu przez Wehrmacht, SS i policję w części miasta o obszarze 2 km² getta, w którym jak się szacuje, 19 VII 1941 r. zamknięto 45 000-60 000 Żydów. W dniach 6-11 XI 1941 r. zamordowano tam 7000 Żydów, by zwolnić miejsce dla Żydów deportowanych w listopadzie i grudniu tegoż roku w siedmiu transportach z Hamburga, Düsseldorfu, Frankfurtu, Berlina, Brna, Bremy i Wiednia. Podobną akcję przeprowadzono 20 XI 1941 r., gdy nadeszły transporty Żydów z Berlina. Zamordowano wówczas co najmniej 5000 Żydów z getta, by zwolnić miejsce dla deportowanych z Berlina, Brna, Bremy i Wiednia.

„Holocaust Studies”

Not only in Jedwabne: Accounts of the Annihilation of the Jewish Shtetlach in North-eastern Poland in the Summer of 1941, to tytuł artykułu opublikowanego w numerze 1/2013 kwartalnika „Holocaust Studies a Journal of Culture and History”. W trzech rozdziałach (*The Clergy and the Catholic Press, The Impact of the Soviet Period (1939-1941), Destruction, Pillage and Murder*) omówiono wydarzenia w: Szczuczynie, Kolnie, Goniądzu, Grajewie, Wąsoszy, Stawiskach, Rajgrodzie, Wiznie oraz Radziłowie.

³ Ernst Heilmann (1881-1940), niemiecki prawnik i polityk socjaldemokracji (SPD) pochodzenia żydowskiego, był m.in. od 1928 r. przewodniczącym frakcji SPD w Reichstagu. Aresztowany po dojściu nazistów do władzy był więźniem obozów koncentracyjnych: Bürgermoor, Esterwegen, Oranienburg, Sachsenhausen, Dachau i od września 1938 r. Buchenwald, gdzie został zamordowany.

⁴ Leo Baeck (1873-1956), rabin urodzony w Lesznie, studiował równolegle na uczelniach judaistycznych i niemieckich, był jednym z rabinów niemieckiego judaizmu liberalnego w Opolu, Düsseldorfie i od 1912 r. w Berlinie, gdzie gmina żydowska liczyła wówczas 150 000 członków. W I wojnie światowej był rabinem polowym, a później pełnił wysokie, odpowiedzialne funkcje m.in. w niemieckiej sekcji Wielkiej Łoży Bnei Brith, Związku Rabinów w Niemczech, Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland, Reichsvertretung der Deutschen Juden (od 1935 r. Reichsvertretung der Juden in Deutschland). Utrzymywał kontakty z grupą Carla Friedricha Goerdelera. Aresztowany i zesłany do Terezina w sierpniu 1943 r., przeżył Holocaust i w 1945 r. osiedlił się w Londynie.

⁵ Georg Benjamin (1895-1942), lekarz pochodzenia żydowskiego, członek KPD. Mimo delegacji partii działał w niej nadal, za co był więziony m.in. w Mauthausen. Tam też został zamordowany.

⁶ M. Neumann (1875-1939), prawnik, polityk i publicysta. Aresztowany przez Gestapo usiłował popełnić samobójstwo. Zwolniony, mieszkał do śmierci w Berlinie.

⁷ Organizacja Verband nationaldeutscher Juden, założona w 1921 r., została zakazana w 1935 roku.

W ostatnim zaś (*Why Here?*) oprócz wprowadzenia z mapką powiatów łomżyńskiego i grajewskiego w 1941 r. nawiązano do treści książki Jana Tomasza Grossa *Sąsiedzi*, przypominając, że o takich morderstwach pisał Szymon Datner w „Biuletynie Żydowskiego Instytutu Historycznego” już w 1966 r. w artykule *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*. W 2000 r. Instytut Pamięci Narodowej wydał 2 tomy zatytułowane *Wokół Jedwabnego*.

W pierwszym rozdziale autor opisał stosunek społeczeństwa polskiego do Żydów, kształtujący się pod wpływem Narodowej Demokracji, mającej duże poparcie hierarchii i duchowieństwa Kościoła katolickiego. W 1930 r. w liście pasterskim biskup łomżyński Stanisław Łukomski pisał, że grzechem jest niegłosowanie na endecję. Biskup domagał się też unarodowienia handlu, oddzielnych szkół dla żydowskich dzieci, a na konferencji katolickich duchownych w 1935 r. wzywał, by nie kupować u Żydów. Przytoczono przykłady rozpowszechniania endeckich poglądów w prasie katolickiej („Przegląd Łomżyński”, „Sprawa Katolicka”), o czym wspomina się też w relacjach z Grajewa, Radziłowa i Kolna.

Wkroczenie Armii Czerwonej w 1939 r. na wschodnie obszary Polski oznaczało dla ludności żydowskiej uwolnienie od groźby zniszczenia przez hitlerowskie Niemcy, a dla ludności polskiej koniec istnienia państwa i pogorszenie sytuacji. Nasiliło to i tak wrogi stosunek Polaków do Sowieców, podczas gdy Żydzi uwierzyli w możliwość rozwoju kultury żydowskiej. Administracja sowiecka ułatwiła ludności żydowskiej dostęp do edukacji i urzędów, podczas gdy Polaków traktowano jako nacjonalistów i element antysowiecki. Późniejszy, sukcesywny napływ kadr ze Związku Radzieckiego spowodował zwalnianie Żydów z zajmowanych stanowisk i różnych dziedzin życia gospodarczego. Mimo to Polacy byli przekonani, że dotychczasowe kłopoty zawdzięczają Żydom, tym bardziej, że wielu z tych ostatnich trafiło do milicji. Szybkie posuwanie się wojsk niemieckich na wschód uwolniło wielu znajdujących się w więzieniach Polaków przekonanych, że aresztowanie zawdzięczali udziałowi Żydów w administracji i milicji. Mieszkanca Radziłowa Chaja Finkelsztejn opisuje w relacji deportację w dniu 19 VI 1941 r., której podlegali zarówno Żydzi jak i Polacy.

W trzecim rozdziale artykułu przypomniano rozkazy Heinricha Himmlera przekazane dowódcom Einsatzgruppen w drugiej połowie czerwca 1941 r. w sprawie postępowania z ludnością żydowską na zajmowanych terenach i zachęcania miejscowej ludności do rozprawiania się z Żydami. Przytoczono też reakcję polskiego rządu na uchodźstwie (telegramy generała Władysława Sikorskiego i profesora Stanisława Kota do Cyryla Ratajskiego i generała Stefana Roweckiego o dążeniu Niemców do wykorzystania Polaków w niszczeniu komunistów i Żydów na okupowanych terenach). W podrozdziałach *Szczuczyn, Kolno, Goniądz, Grajewo, Wąsosz, Stawiski, Rajgród, Wizna i Radziłów* podano ogólną liczbę mieszkańców i liczbę Żydów w tych miejscowościach oraz przytoczono relacje publikowane w języku polskim, jidysz i hebrajskim o mordowaniu Żydów przed wkroczeniem wojsk niemieckich i po wkroczeniu Wehrmachtu. W ostatnim rozdziale (*Why Here?*) podkreśla się, iż podobne wydarzenia nastąpiły nie tylko w małych miejscowościach, lecz także w takich miastach jak Lwów, Borysław, Drohobycz czy Złoczów, gdzie w okresie międzywojennym u Ukraińców rozwijała się nienawiść do Polaków i Żydów, a powstała po wkroczeniu Niemców milicję (później policję) ukraińską cechowała nienawiść do polskiej i żydowskiej mniejszości. Pogromy i morderstwa dokonywane przez ludność miejscową były zazwyczaj wywoływane zachętą lokalnych władz i szefów lokalnej milicji. Nie ma miejscowości, w której zabrakłoby Polaków w grabieniu Żydów. Były to niewielkie grupy Polaków wyciągających Żydów z mieszkań; po pobiciu i znęcaniu się nad nimi wydawano ich Niemcom, pilnowano by nie uciekli i asystowano przy dalszym postępowaniu przez Niemców.

Wśród recenzji znalazły się omówienia tytułów: Tim Graddy, *The German-Jewish Soldiers of the First World War in History and Memory*; Norman M. Naimork, *Stalin's Genocides*; Margarete Myers Feinstein, *Holocaust Survivors in Postwar Germany, 1945-1957* i inne.

„Simon-Dubnow-Institut Jahrbuch”

O udziale Żydów w samorządach miast litewskich i polskich opublikowano w X numerze „Simon-Dubnow-Institut Jahrbuch” pięć artykułów: Saulius Kaubrys, *Integration, Participation, and Exclusion: Lithuanian Jews in Municipal Self-Governments, 1918-1940*, Michał Trębacz, „*Our Power is Not the Number of Seats*”. *The Bund's Representatives in the Łódź City Council, 1919-1939*, Hanna Kozińska-Witt, *Warschau und „Seine” Juden: Kommunalpolitik und das jüdisch-polnische Verhältnis in Warschauer Stadtparlament (1919-1939)*, Heidi Hein-Kircher, *Jewish Participation in the Lemberg Local Self-Government: The Provisions of the Lemberg Statute of 1870* oraz Wacław Wierzbieniec, *Lwów, Przemyśl and Rzeszów: Jewish Representation in Municipal Self-Governments*. Trzy artykuły naświetlają udział Żydów w samorządach innych państw: Alexis Hofmeister, *Jüdische und „gesellschaftliche” Mission – Partizipation von Juden in der städtischer Öffentlichkeit Odessas*, Gábor Schweitzer, *The Age of Discrimination: Marginalizing Jews in the Hungarian Local Government Regime, 1920-1941* i Albert Lichtblatt, *Jüdische Politik im „Roten Wien”: Das Wirken zionistischer Mandatare im wiener Gemeinderat*.

S. Kaubrys przypomina, że akt niepodległości Litwy podpisał Jonas Basanavičius, a sejm wybrany w 1920 r. ogłosił Litwę republiką demokratyczną i w 1922 r. ratyfikował konstytucję. Powszechny spis ludności (17-22 IX 1923 r.) wykazał, że ludność Litwy wynosi 2 028 971 ludzi. W tej liczbie było: 1 701 863 – Litwinów (83,33% ogółu ludności), 153 743 – Żydów (7,58%), 65 599 – Polaków (3,23%), 50 460 – Rosjan (2,49%), 29 231 – Niemców (1,62%), 14 833 – Łotyszy (0,79%) i 4421 – Białorusinów (0,22%). Litwini stanowili 91% ludności wiejskiej, Żydzi zaś – 0,5%. W rozdziale *Jews in the Elections to Local Self-Government Institutions: Options, Choices and Results* wskazano na zainteresowanie ludności żydowskiej wyborami samorządowymi. Przykładem mogą być wybory w Šiauliai (Szawlach), gdzie Żydzi w 1919 r. zdobyli dziewięć mandatów (15% ogółu), a w 1920 r. osiem miejsc (22% mandatów), choć były i miejsca, w których socjaliści żydowscy zbojkotowali wybory, na przykład w Raseiniai (Rosienie). Z czasem powstawały żydowskie listy wyborcze (jedna lub kilka) dla poszczególnych miejscowości, na przykład: Mariampolė (Mariampol), Ukmergė (Wiłkomierz) i Šakiai (Szaki). Tak na przykład w Mariampolu zgłoszono cztery listy: syjonistyczną Ceirej Syjon⁸, rzemieślników, kupców oraz drobnych właścicieli. W tabeli przedstawiono liczbę kandydatów zgłoszonych na poszczególne listy wyborcze w Kownie w latach 1920, 1921 i 1924, a mianowicie: żydowskich rzemieślników 1, 1, 1⁹, żydowskich dzierżawców – 4, 3, 5, organizacji Aguda – 2, 1, 1, drobnych kupców – 1, 2, 2, organizacji syjo-

⁸ Ceirej Syjon (hebr. Młodzież Syjonu), właściwa nazwa Syjonistyczna Partia Socjalistyczna „Młodzież Syjonu” powstała w latach 1903-1904 w Kongresówce w Galicji. Jej celem było stworzenie socjalistycznego państwa żydowskiego w Palestynie, a w Polsce m.in. demokratyzacja gmin żydowskich. W 1923 r. połączyła się z Poalej Syjon Prawicą.

⁹ Pierwsza cyfra dotyczy wyborów w 1920 r., druga – w 1921 r., zaś trzecia – w 1924 roku.

nistycznej – 3, 1, 1, bloku żydowskich robotników – 2, 1, 0, zjednoczonych Żydów – 0, 0, 6 i Żydów z dzielnicy Wiliampol – 0, 0, 4. O udziale Żydów w wyborach do władz administracyjnych miast w 1924 r. wskazują liczby: w Alytus (Olita) – 19/9¹⁰, Biržai (Birże) – 18/6, Jonava (Janów) – 13/9, Jurbarkas (Jurbork) – 14/6, Kalvarija (Kalwaria) – 13/4, Kowno – 72/21, Kėdainiai (Kiejdany) 20/11, Kretinga (Kretynga) 13/5, Kybartai (Kibarty) 19/4, Marijampolė (Mariampol) – 32/11, Mažeikiai (Możejki) 15/2, Naumiestis (Władysławów) – 12/4, Panevėžys (Poniewież) – 40/15, Prienai (Preny) – 12/4, Radviliškis (Radziwiliszki) – 20/3, Raseiniai (Rosienie) – 17/7, Rokiškis (Rakiszki) – 14/5, Šakiai (Szaki) – 12/7, Šeduva (Szadów) – 12/4, Šiauliai (Szawle) – 40/10, Tauragė (Taurogi) – 18/8, Telšiai (Telsze) – 15/5, Ukmergė (Wiłkomierz) – 35/18, Utena (Uciany) – 16/10, Vilkaviškis (Wyłkowyszki) – 24/12, Virbalis (Wierzbołów) – 13/4, Žagare (Żagory) – 16/7 i Zarasai (Jeziorosy) – 12/5. Wybory do rad miejskich w 1931 r. i w 1934 r. wskazują na wzrost liczby Litwinów w radach miejskich i zmniejszenie udziału mniejszości etnicznych. W większych i mniejszych miastach wybrano (w procentach): Litwinów 54,59/55,71¹¹, w 1931 r., Żydów – 35,9/38,1, Polaków – 7,05/1,43, Niemców – 1,28/4,29 i Rosjan – 1,28/0,47. W wyborach w 1934 r. daje się zauważyć wzrost liczby Litwinów do 65,39/64,79, Żydów – 27,56/31,65, Polaków – 6,4/0,94, Niemców – 0,64/2,82 (brak danych o Rosjanach). Mimo ogólnego spadku procentowego liczby żydowskich członków, to utrzymała się ona bez zmian w Birżach, Janowie, Janiszkach, Kibartach, Rakiszkach, Szakach i Szadowie. W ostatnim rozdziale, operując przykładami, pokazano jak żydowscy członkowie starali się wykorzystywać zajmowane stanowiska dla ochrony reprezentowanego środowiska przed niesprawiedliwym czasem postępowaniem litewskiej administracji, uparczywie dążyli do uzyskania świadczeń dostępnych innym mniejszościom etnicznym itp.

Polityczną działalność Bundu w Radzie Miasta Łodzi omówił M. Trębacz w artykule „*Our Power is Not the Number of Seats*”: *The Bund's Representatives in the Łódź City Council, 1919-1939*, przypominając, że przemysłowa Łódź w XIX w. była atrakcyjna dla ludzi różnych narodowości, głównie Polaków, Żydów i Niemców. Rozwijający się przemysł tekstylny wyłonił małą grupę bogatych przemysłowców, a także masę ubogich robotników. Ci ostatni zaczęli się organizować i pod koniec XIX w. z nielegalnych kół wyłoniły się Polska Partia Socjalistyczna (PPS), Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) i Bund. Pierwsza wojna światowa przerwała rozkwit miasta zamykając eksport na wschód. Mimo to miasto stało się w 1919 r. administracyjnym centrum województwa. Spis ludności w 1921 r. wykazał 452 000 mieszkańców, a ich liczba zwiększyła się w 1936 r. do 638 000, w tym Polaków z 241 800 (53,5%) do 355 400 (55,6%), Żydów z 156 200 do 219 600 (ponad 30%) i Niemców z 49 800 do 54 600. Zróżnicowana była struktura społeczno-zawodowa każdej z wymienionych grup etnicznych. Cenzus 1931 r. miał „wyznaniowy” charakter – katolików uważano za Polaków a protestantów – za Niemców. Tak więc wśród Polaków było 79,9% robotników, 8% pracujących we własnych przedsiębiorstwach, 8% urzędników oraz tylko 1,3% pracodawców. Wśród Niemców odpowiednie liczby wynosiły: 66,3%, 12,3%, 13% i 4,7%. Inaczej przedstawiała się struktura socjalna Żydów: tylko 36,5% było robotnikami, 36,9% prowadziło własne przedsiębiorstwa, 7,3% było pracodawcami, a 11,5% – urzędnikami. Etniczny, religijny i społeczny konglomerat mieszkańców łatwo mógł stać się źródłem konfliktów narodowych, religijnych i klasowych, choć nie pozwalał na stworzenie długotrwałej przewagi jednej tylko grupy.

¹⁰ Liczba członków rady miejskiej w liczniku, w tym liczba Żydów – w mianowniku.

¹¹ W liczniku – w większych, a w mianowniku – w mniejszych miastach.

W latach 1918-1939 sześciokrotnie odbywały się wybory do Rady Miejskiej. Wzrastało zainteresowanie różnych polskich, żydowskich i niemieckich organizacji życiem politycznym miasta. Wystawiały one swe listy wyborcze, utrudniając zwycięstwo jednej tylko partii. W wyborach do Rady Miejskiej w 1919 r. głosowało 8925 wyborców, w tym na żydowskie listy 25%. Żydzi uzyskali 5 mandatów, lecz ani jednego miejsca w Zarządzie Miejskim. W kolejnych latach te liczby przedstawiały się odpowiednio: w 1923 r. – 8081, 20,9%, 3 i 0¹², w 1927 r. – 13 992, 20,4%, 5 i 1, w 1934 r. – 7167, 15,7%, 2 i 0, w 1936 r. – 23 685, 47,87%, 6¹³ i 1, a w 1938 r. – 57,2%, 11¹⁴ i 2.

W pierwszych latach po I wojnie światowej Bund wystawił własną listę kandydatów. Przed wyborami w 1927 r. Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy (NSPP) zaproponowała stworzenie Bloku Lewicy Socjalistycznej m. in. z Bundem, Poalej Syjon – Lewicą, Poalej Syjon – Prawicą i Polską Partią Socjalistyczną – Lewicą. Bund nie zgodził się, proponując zastąpienie obu partii Poalej Syjon przez PPS, i negocjacje zerwano. Bund zobowiązał się jednak nie zwalczać Niemieckiej Socjalistycznej Robotniczej Partii w Polsce (Deutsche Sozialistische Arbeitspartei Polens – DSAP). W latach 30. Bund zawierał koalicje z różnymi ugrupowaniami. W 1934 r. powstał blok obejmujący PPS, Bund i DSAP noszący nazwę Jedność Socjalistyczna i Klasowe Związki Zawodowe, lecz uzyskane wyniki były najgorsze w tej dekadzie. Lepsze wyniki osiągnęła koalicja Bundu z Poalej Syjon – Lewicą oraz z żydowskimi związkami zawodowym i organizacjami kulturalnymi w następnych wyborach, choć nie były tak wysokie, by zapewnić mu istotną rolę w samorządzie Łodzi.

W rozdziale *The Tactics of the Bundists in the Łódź City Council* omówiono dwie różne taktyki stosowane przez Bund w okresie od 1919 do 1927 roku. Do 1923 r., gdy w zarządzie miasta większość miały PPS i Narodowy Związek Robotniczy (NZR)¹⁵, a później tylko Polska Partia Socjalistyczna, Bund poparł uchwały o wojnie z bolszewikami i wysunął propozycję polepszenia sytuacji mieszkaniowej. Wniosek poparty przez radnych zaowocował utworzeniem Komisji Mieszkaniowej. W latach 1923 i 1927 Bund zawierał nieformalne porozumienia przedwyborcze z innymi partiami socjalistycznymi z wyjątkiem Poalej Syjon – Lewicy, dzięki czemu Chaim Lejb Poznański został sekretarzem Zarządu. Mimo tego nieformalnego porozumienia bundyści w wielu przypadkach zajmowali odrębne stanowisko. W wyborach w 1927 r. zwyciężyła koalicja PPS, DSAP i Bundu oraz Poalej Syjon – Lewicy i tę większość zachowała do 1933 r.¹⁶ mimo drobnych nieporozumień.

W rozdziale *A Collective Portrait of the Bund's Councilmen* przedstawiono tablicę z wykazem radnych – członków Bundu w samorządzie Łodzi, uwzględniając: nazwisko, datę i miejsce urodzin, pochodzenie społeczne (rodziny), wykształcenie, stan cywilny, zawód, datę rozpoczęcia aktywności politycznej, funkcje partyjne i lata pracy w administracji, a w przypisach dolnych podano źródła danych. W wykazie figurują nazwiska: Izrael Mordechaj Lichtenstein, Aleksander Margolis, Chaim Lejb Poznański, Szmul Mordechaj (Artur) Zygielbojm, Rozalia Eichner, Szmul Milman, Icek-Josif Morgentaler,

¹² Pierwsza liczba to liczba wyborców, druga – procent głosujących na żydowskie listy wyborcze, trzecia – uzyskane mandaty i ostatnia – uzyskane miejsca w Zarządzie Miejskim.

¹³ W tym 5 bundowców i jeden członek Poalej Syjon.

¹⁴ W tym 8 bundowców, 2 przedstawicieli Poalej Syjon i 1 komunistę.

¹⁵ Narodowy Związek Robotniczy była to partia robotnicza wywodząca się ze środowisk Ligi Narodowej. Powstała w Królestwie Polskim w 1905 r. i działała do 1920 r., kiedy to weszła w skład Narodowej Partii Robotniczej.

¹⁶ W wyborach w 1934 r. obóz socjalistyczny stracił większość, jednak cztery partie socjalistyczne kontynuowały współpracę do wybuchu II wojny światowej.

Szlama Nutkiewicz, Beniamin Wirowski, Herszlik Majzner, Majer Marmelsztajn, Nusan Baumgarter (Bojmgarten), Boruch Nutkowicz, Abraham Landkopf i Dawid Polak.

O przedstawicielach żydowskich w samorządach trzech miast mających znaczną liczbę mieszkańców żydowskich pisze Waław Wierzbieniec w artykule *Lwów, Przemysł and Rzeszów: Jewish Representation in Municipal Self-Governments*. Już w latach 60. XIX w. w zaborze austriackim uregulowano udział ludności żydowskiej w organach samorządowych miejscowości często liczących więcej niż jedną trzecią żydowskich mieszkańców. Tak na przykład w 1907 r. w 28 radach miejskich w Galicji (Olechów, Brody, Brzesko, Buczacz, Chrzanów, Czortków, Dąbrowa, Dębica, Dukla, Grzymałów, Husiatyn, Jazłowiec, Kolbuszowa, Mikulińce, Monasterzyska, Podhajce, Podwołoczyska, Przemysł, Radomyśl, Rozwadów, Sędziszów, Skalań, Szczerzec, Ustrzyki, Tarnobrzeg, Zaleszczyki i Żurawno) żydowscy radni stanowili większość, a w 24 miejscowościach przewodniczącymi rad miejskich byli Żydzi (Bolszowce, Borysław, Brody, Buczacz, Grzymałów, Husiatyn, Jagielnica, Janów, Komarno, Mikulińce, Monasterzyska, Peczeniżyn, Podwołoczyska, Przemysławany, Sambor, Skalań, Stanisławów, Szczerzec, Tustanowice, Ustrzyki, Zaleszczyki, Zbaraż, Żurawno i Żydaczów).

Lwów był trzecim co do wielkości miastem po Warszawie i Łodzi pod względem liczby żydowskich mieszkańców. W 1921 r. mieszkało we Lwowie 111 860 Polaków (51% ogółu), 76 854 – Żydów (35%) i 27 269 – Ukraińców (12,4%), a w 1931 r. odpowiednio 157 490 (50,4%), 99 595 (31,9%) i 49 749 (15,4%). Liczba Żydów we władzach samorządowych wzrastała od początku XX wieku. Jednym z nich był adwokat Tobiasz Aszkenaze¹⁷ (1863-1920), który w 1909 r. został wiceprezydentem Lwowa podobnie jak później Leonard Stahl czy Filip Schleicher. Ten ostatni, współzałożyciel Zjednoczenia, reprezentował potrzeby ludności żydowskiej i był silnie związany z jej zasymilowaną częścią, działał w ruchu niepodległościowym, za co w 1913 r. został honorowym członkiem „Strzelca”. Po wybuchu I wojny światowej aktywnie organizował Legion Wschodni¹⁸, a nieco później, w trudnej sytuacji, 65 kuchni ludowych dla ludności Lwowa. Odrzucił propozycję zostania ministrem rządu Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej i pracował z innymi radnymi (Wiktoorem Chajesem, Henrykiem Loewenherzem) w Polskim Komitecie Narodowym. Po pogromie Żydów we Lwowie (22 i 23 XI 1918), w którym zginęło 72 Żydów, inni radni pracowali w Żydowskim Komitecie Ratunkowym. Jakkolwiek Schleicher po 1918 r. zachował stanowisko, w Radzie Miejskiej wśród 30 członków znalazło się tylko 6 Żydów, w tym dwóch syjonistów. Po proteście powiększono liczbę radnych do 81, w tym o 2 syjonistycznych. Powstały dwa ugrupowania: syjonistyczny narodowy klub żydowski i klub gospodarczy złożony z Polaków, Żydów-ortodoksów i asymilatorów. W 1930 r. po rozwiązaniu dotychczasowej Rady wybrano nową mającą 130 radnych, w tej liczbie 26 Żydów (15 z klubu gospodarczego, 7 – z syjonistycznego, 2 żydowskich socjalistów i 2 z poprzedniego klubu żydowskiego). Gdy Loewenherz zrezygnował z ubiegania się o stanowisko wiceprezydenta, wybrano Chajesa na stanowisko drugiego wiceprezydenta Lwowa, czemu sprzeciwiali się syjoniści. W demokratycznych wyborach w 1934 r. Chajes pozostał na dotychczasowym stanowi-

¹⁷ Stefan Tobiasz Aszkenaze (Aschkenase) adwokat, od 1910 r. prezes Izby Adwokackiej, jeden z przywódców żydowskiego ruchu asymilantów, był wiceprezydentem Lwowa i członkiem Rady Nadzorczej filii Wiedeńskiego Banku Związkowego. W latach 1913-1914 był posłem do galicyjskiego Sejmu Krajowego, a w 1919 r. prezesem Żydowskiego Komitetu Ratunkowego.

¹⁸ Legion Wschodni – polska formacja wojskowa, utworzona we Lwowie w sierpniu 1914 r. pod auspicjami Naczelnego Komitetu Narodowego, została rozwiązana już we wrześniu 1914 r. z powodu odmowy złożenia przysięgi na wierność cesarzowi. Niektórzy legioniści, dowodzeni m.in. przez kapitana Józefa Hallera, złożyli przysięgę i utworzyli 3 pułk piechoty Legionów Polskich.

sku, do Rady Miejskiej wybrano 16 żydowskich radnych (9 syjonistów i 7 zgrupowanych wokół Chajesa). Podobnie było w wyborach w 1939 roku. Chajes zorganizował we Lwowie Targi Wschodnie, był przewodniczącym kahału w latach 1929-1937, przewodniczącym loży Bnei Brith.

W Przemyślu w 1921 r. było: 21 942 Polaków (45,8%), 18 360 Żydów (39,3%) i 7456 Ukraińców (15,6%), a w 1931 r. odpowiednio 24 154 (49,8%), 17 326 (33,9%) i 8287 (16,2%). W Przemyślu, podobnie jak we Lwowie udział Ukraińców w samorządzie nie odpowiadał liczbie mieszkańców, podczas gdy Żydów był proporcjonalny. 10 X 1918 r., jeszcze przed rozpoczęciem walk o miasto z Ukraińcami, żydowskie przedstawiciele samorządu miasta wyrazili zadowolenie z powrotu Przemyśla do niepodległej Polski, choć podczas samych walk zachowali neutralność. Po zwycięstwie Polaków doszło do pogromu Żydów w dniach 11-13 XI 1918 r. za rzekome popieranie Ukraińców. Na pierwszym posiedzeniu Rada, mimo protestu, nie powzięła żadnej rezolucji w sprawie pogromu. W 1928 r. przewodniczący Komitetu Lokalnego Organizacji Syjonistycznej Ogólnych Syjonistów Henryk Reichman został wybrany wiceprezydentem miasta¹⁹, co było wynikiem współpracy radnych syjonistycznych z BBWR i Ukraińskim Zjednoczeniem Narodowo-Demokratycznym (UNDO). Etniczne animozje przejawiały się szczególnie przy uchwalaniu dotacji budżetowych na opiekę społeczną, edukację, kulturę i sport²⁰. W wyborach w 1935 r. nie osiągnięto porozumienia o dalszej współpracy przedstawicieli trzech etnicznych społeczności. Polacy obawiali się wzrostu roli i znaczenia Ukraińców w samorządzie i sprzymierzenia się ich z przedstawicielami Stronnictwa Narodowego. Zablokowano wybór żydowskiego wiceprzewodniczącego i wybrano tylko 9 żydowskich radnych. Ci ostatni zwalczali antysemityczne tendencje w uchwałach samorządu krzywdzące społeczność żydowską.

Rzeszów nie miał tak licznych mieszkańców żydowskich. W 1921 r., oprócz 13 345 Polaków (53,5%) w mieście było 11 361 (45,5%) Żydów i zaledwie 193 (0,8%) – Ukraińców, a w 1931 r. odpowiednio 15 410 (57,3%), 11 228 (41,7%) i 231 (0,9%). Od 1902 do 1932 r. wiceprzewodniczącym był Wilhelm Hochfeld (1864-1932) związany z kołami asymilatorów. W okresie międzywojennym był też dyrektorem Komunalnej Kasy Oszczędności i krótko przewodniczącym kahału. Wybitnymi członkami Rady Miejskiej byli rabin Aron Lewin²¹, związany z Agudą, dwukrotnie wybierany do Sejmu, oraz Aszer Silber, przewodniczący kahału w Rzeszowie; obaj aktywnie zwalczali antysemityzm. Mimo iż już 28 I 1919 r. proponowali potępienie antysemityzmu, doszło w dniu 3 V 1919 r. do ekscesów antyżydowskich, w których 200 Żydów zostało rannych, a około 200 mieszkań i 50 sklepów obrabowanych. 5 i 8 V na sesji Rady Miejskiej wszyscy zebrani potępiłi te wydarzenia oraz wyrazili podziękowanie Wojsku Polskiemu za przywrócenie porządku. W artykule wymieniono niektóre uchwały Rady Miejskiej spełniające życzenia żydowskiej ludności miasta, m.in. przyznanie dotacji budżetu w 1928 r. dla Talmud Tora²² (1500 zł), Tarbutu²³ (1000 zł), czy szkoły dla ortodoksyjnych dziewcząt

¹⁹ H. Reichman zachował to stanowisko do 1934 roku.

²⁰ W latach 1928-1934 przyznano na takie cele 22 000 zł żydowskim instytucjom i organizacjom.

²¹ Aron Lewin (1879-1941), rabin, jeden z przywódców Agudat Israel, działacz społeczny, w wieku 24 lat został rabinem w Samborze, a od 1926 r. był rabinem w Rzeszowie. Od 1922 r. był posłem na sejm. Po inwazji Niemiec na Polskę przebywał w Radzynie i we Lwowie, gdzie został zamordowany. Jego dzieła religijne i responsa wydano w języku hebrajskim, a w polskim – przemówienia sejmowe.

²² Talmud Tora (hebr. nauczanie Tory) – stowarzyszenie religijne prowadzące elementarne szkoły religijne dla dzieci naboższych rodziców i dla sierot, działające najczęściej przy synagogach (również pod nazwą Talmud Tora).

i klubu sportowego Bar Kochba (po 500 zł). Po śmierci fundatora Adolfa Tannenbauma zdecydowano 20 000 zł z jego spuścizny przeznaczyć dla rzeszowskiej biedoty i na powstanie miejskiego targu. Protestowano przeciwko zakazowi zatrudniania żydowskich urzędników w instytucjach miasta oraz wykluczeniu robotników i rzemieślników żydowskich z prac na rzecz miasta.

Historię i działalność samorządu Warszawy, jego skład oraz toczące się w nim walki przedstawiła Hanna Kozińska-Witt w artykule *Warschau und „seine” Juden: Kommunalpolitik und das jüdisch-polnische Verhältnis im Warschauer Stadtparlament (1919-1939)*. Podzielony na cztery rozdziały artykuł (*Das demokratisierte Stadtparlament: Zweite Kadenz vom 20. März 1919 bis zum 11. April 1927, Dritte Kadenz des Stadtparlaments vom 23. Juni 1927 bis zum 3. März 1934, Das Regierungskommissariat 1934-1938* oraz *Das Jahr 1938*) poprzedzono przypomnieniem, że Warszawa jako największe „żydowskie” miasto do 1939 r. budziła zainteresowanie historyków ze względu na różnorodność etniczną, a także na stosunek Żydów do nie-Żydów, co odzwierciedlało się w pracy wprowadzonego w 1905 r. samorządu miejskiego. W pierwszych w niepodległej Polsce wyborach do samorządu miejskiego w 1919 r. głosowało 41,1% uprawnionych²⁴, w tym 35% Żydów. Wygrała endecja uzyskując 61 miejsc z 120²⁵ a ugrupowania żydowskie – 27 (ortodoksi – 8, Bund, syjoniści i folkiści po 5, Poalej Syjon – 2 oraz asymilanci i właściciele nieruchomości – po 1. W Prezydium²⁶ znalazło się 7 endeków i po jednym demokracie i asymilancie. Jednym z sekretarzy został Bolesław Eigner. Także w komisjach przeważali endecy. W przedłużonej kadencji samorządu Warszawy, szczególnie w 1927 r. dominacja endecji stała się problematyczna. Po powstaniu w 1928 r. Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR) doszło do walki w samorządzie między endecją i sanacją, co przesadnie określił ksiądz Adam Wyrębowski, żarliwy antysemita pisząc, że nie jest to walka o prawo do rządu prawicy czy lewicy w stolicy, lecz o to, czy na czele miasta mają stać Polacy czy Żydzi, czy ludzie myślicy państwowo, czy komuna.

W kolejnym rozdziale (*Dritte Kadenz des Stadtparlaments vom 23. Juni 1927 bis zum 3. März 1934*) wspomniano, że sytuacja finansowa wymusiła rozwiązanie samorządu Warszawy i zarządzenie nowych wyborów, w których głosowało 62,6% uprawnionych (56,7% Żydów)²⁷ na trzy listy wyborcze: sanacyjny Obywatelski Komitet Uzdrawienia Gospodarki Miejskiej (lista numer 25), Komitet Obrony Polskości Stolicy (lista numer 12) i Polska Partia Socjalistyczna (lista numer 2). Wyniki wyborów rozczarowały sanację, ponieważ nie uzyskała większości. Endecja i chadecja otrzymały 47 miejsc ze 120,

²³ Tarbut (hebr. kultura) – Żydowskie Stowarzyszenie Oświatowo-Kulturalne „Tarbut” w Polsce. Działało od 1919 r. pod auspicjami Organizacji Syjonistycznej. Było to stowarzyszenie świeckie, zwalczające żydowski klerikalizm. W roku szkolnym 1934/1935 sieć Tarbutu obejmowała 72 przedszkola, 183 szkoły powszechne, 9 średnich, 4 wieczorowe, 4 seminaria nauczycielskie i szkołę rolniczą, liczące łącznie 44 780 uczniów. Po wojnie, w 1945 r. reaktywowano działalność Tarbutu w Polsce, lecz emigracja Żydów spowodowała zmniejszanie się liczby szkół; ostatnie zostały zlikwidowane w 1949 roku.

²⁴ Prawo głosowania przysługiwało obywatelom polskim w wieku od 17 lat i mieszkającym w Warszawie co najmniej 6 miesięcy.

²⁵ Folkiści – żydowski ruch polityczny powstały w Rosji na początku XX w., po I wojnie światowej kontynuował działalność w Polsce. Folkiści uważali, że Żydzi są autochtonami w krajach diaspory i stanowią odrębną narodowość.

²⁶ Prezydium Rady Miejskiej składało się z przewodniczącego, 4 wiceprzewodniczących i 7 sekretarzy, a Magistrat z prezydenta miasta, 3 wiceprezydentów oraz 12 ławników. Wśród nich znalazło się 7 endeków, po jednym demokracie i zasymilowanym Żydzie.

²⁷ Niektóre wydawnictwa podają inne liczby.

Żydzi – 28, w tym syjoniści – 16, Bund – 8, Poalej Syjon – 2 i Żydowscy Religijni Robotnicy – 2. Wysunięta przez sanację propozycja wspólnego działania taktycznego bloku sanacji, PPS, Klubu Żydowskiego i Bundu doprowadziła do wyboru Rajmunda Jaworowskiego na przewodniczącego Prezydium Rady i m.in. Maurycego Meiselsa na wiceprzewodniczącego. Do Magistratu wybrano 12 ławników (dwóch z Klubu Żydowskiego). Starania Mateusza Hindesa o ogłoszenie jednomyślnej deklaracji potępienia ekscesów antyżydowskich 1931 r. w Warszawie spełzły na niczym, ponieważ nie poparła ich endecja. W rozdziale wspomniano o popieraniu tzw. miejskich sklepów spożywczych, których celem było eliminowanie kupców żydowskich z handlu, a także o pomijaniu dzielnic żydowskich i proletariackich przy modernizacji ulic. Co prawda przyznawano pewne dotacje na cele społeczne i oświatowe, lecz trudności finansowe poważnie ograniczały ich wysokość. Obniżenie wynagrodzeń pracowników miejskich o 15% wywołało falę strajków i choć strajkującym zagwarantowało bezkarność, wielu z nich przeniesiono do innej pracy, a część zwolniono. Finansowe trudności samorządu próbowano rozwiązać drogą reorganizacji, wzmocnienia uprawnień prezydenta i wprowadzenia podatku samorządowego od gruntu jako dodatku do państwowego podatku gruntowego. Prezydent Ignacy Mościcki rozwiązał Radę Miejską z dniem 3 III 1934 r. z powodu niekompetencji finansowej i wyznaczył na komisarycznego prezydenta miasta Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego. Jego działalność omówiono w rozdziale *Das Regierungskommissariat 1934-1938*. O działalności kolejnego komisarycznego prezydenta miasta, Stefana Starzyńskiego, o wprowadzeniu nowej ordynacji wyborczej, o walkach w obozie rządzącym po śmierci marszałka Piłsudskiego napisano w ostatnim rozdziale *Das Jahr 1938*. Pokazano też skutki wprowadzonych 16 VIII 1938 r. zmian w samorządzie m.st. Warszawy sprowadzających się do: decentralizacji samorządu przez wprowadzenie rad dzielnicowych, wzmocnienie odpowiedzialności indywidualnej kosztem kolegialnej, co wzmacniało kompetencje prezydenta miasta i jego zastępców oraz uzależniało samorząd Warszawy od rządu, a szczególnie od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Tak więc radom dzielnicowym pozostawiono funkcje doradcze, co oznaczało wzmocnienie Magistratu złożonego z prezydenta, pięciu zastępców i dziewięciu ławników. W wyborach w Warszawie zwyciężyła lewica (socjaliści i partie żydowskie). Ze 100 miejsc OZN uzyskał 40, PPS – 27 (wzrost o 3,7%), endecja – 6 (straciła 24%) i ONR – 4.

W wieloetnicznym Lwowie ludność wzrastała sukcesywnie z 87 105 w 1869 r. poprzez 109 746 w 1880 r. i 159 877 w 1890 r. do 206 113 w 1910 roku. W 1869 r. było 53% rzymskich katolików, 14,2% grekokatolików i 30,7% Żydów, a w 1910 r. rzymskich katolików było 51,2%, grekokatolików 19,1% i Żydów – 27,8%. Statut z 1870 r. określał prawa niechrześcijańskiej ludności, a więc Żydów w samorządzie miejskim. Opisała je Heidi Hein-Kircher w artykule *Jewish Participation in the Lemberg Local Self-Government: The Provisions of the Lemberg Statute of 1870* w rozdziale *The First Attempts to Create a Modern Municipal Self-Administration in Lemberg*. Po 1848 r. trwały dyskusje o ewentualnym przyznaniu samorządu miastom cesarstwa austriackiego. Powołano komitet (Bürgerausschuss) złożony z członków Wydziału Miejskiego, by zredagować tymczasową uchwałę o reorganizacji samorządu Lwowa. Przewidywała ona prawo głosowania mieszkańców Lwowa w wieku ponad 24 lat bez względu na religię oraz wybór 100-osobowego Wydziału Miejskiego (85 chrześcijan i 15 Żydów). Wprawdzie taki Wydział wybrano, lecz działał on tylko kilka tygodni i został rozwiązany. W kolejnym rozdziale (*The Debates on the „Jewish Question” Surrounding the Draft of a Statute for Lemberg*) obszernie omówiono dyskusje o statucie z 1870 r., który znacznie różnicował prawa Żydów i chrześcijan, co uniemożliwiało integrację polityczną.

W X numerze „Simon-Dubnow-Institute Jahrbuch” opublikowano ponadto artykuły: Dan Miron, *Simon Dubnow as a Literary Historian*, Felix Heinert, *Der Rigauer Kahal*

– *Jüdische Moderne und Rigaer Gegenerzählung*, Klaus Kempter, *Joseph Wulf: ein Churban Historiker*, Ulrich M. Schmid, *Historische Katastrophen und epische Tragik: Vasilij Grossmans narrative Bewältigung des Zweiten Weltkriegs* oraz inne.

W XII numerze rocznika „Simon-Dubnow-Institut Jahrbuch” zamieszczono siedem artykułów o Żydach w armiach różnych państw. Oprócz artykułu Natalii Aleksiu o Żydach w Wojsku Polskim (*As Citizens and Soldiers: Military Rabbis in the Second Polish Republic*) pozostałe dotyczą innych państw. Są to: Michał Baczkowski, *Im Treue zu Kaiser und Vaterland: Galizische Juden im Militär der Habsburger*, Nikolaus Buschmann, *Vom „Untertanensoldaten” zum „Bürgerssoldaten”?* *Zur Transformation militärischer Loyalitätsvorstellungen um 1800*, Franziska Davies, *Eine imperial Armee – Juden und Muslime im Dienste des Zaren*, Christine G. Krüger, *Kriege und Integration – Deutsche und französische Juden in Vergleich*, Dietmar Müller, *Erwünschten Soldaten – unerwünschte Staatsbürger: Juden und das rumänische Militär (1866-1942)* oraz Martin Zückert, *Eine minderheit unter anderes? Die Juden in der tschechoslowakischen Armee*.

We wprowadzeniu do wspomnianych artykułów Christhardt Henschel przypomniał między innymi, że do końca XVIII w. Żydzi byli zazwyczaj wyłączeni ze służby w wojskach książąt i panujących. Od XII i XIII w. stracili jako niegodni prawo noszenia broni w Świętym Cesarstwie Rzymskim i byli zdani na ochronę królów lub innych władz dysponujących wojskiem. W średniowieczu jednak uchwały miast nakładały na nich różne obowiązki, np. utrzymywania i obrony w razie wojny wyznaczonego odcinka murów obronnych. Podczas wojny z Turcją (1787-1789), cesarz Austrii Józef II (1741-1790) w 1788 r. powołał dekretem do wojska Żydów w Galicji. Wspomniano też o dyskusjach toczonych na polskim Sejmie Czteroletnim (1788-1792) w sprawie służby wojskowej Żydów. W latach 1814-1816 objęto obowiązkiem służby wojskowej w Prusach Żydów będących obywatelami pruskimi, ale dopiero w 1845 r. ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej objęła wszystkich Żydów w Prusach. W 1827 r. car Rosji zdecydował wprowadzić żydowskich poddanych do systemu rekrutowania, lecz dopiero w 1874 r. objęto Żydów ogólnym obowiązkiem służby wojskowej. Społeczeństwo żydowskie różnie odnosiło się do wprowadzenia obowiązku służby wojskowej Żydów w Polsce. Dla elit był to etap na drodze do uznania Żydów za pełnoprawnych obywateli państwa. W 1808 r. książę Józef Poniatowski (1763-1813) usiłował wprowadzić służbę wojskową na wzór francuski i nie oczekiwał jakichkolwiek form sprzeciwu. Napotkał jednak sprzeciw religijnych Żydów, szczególnie kół chasydzkich, i 4 lata później zastąpiono pobór rocznym podatkiem rekrutowym w wysokości 700 000 złotych, co uzasadniono kolizją obrzędów religijnych z codziennym życiem w koszarach. Także w carskiej Rosji zarzucano administracji, iż wieloletnia służba wojskowa ma oderwać żydowskich rekrutów od świata żydowskiego i poddać ich rusyfikacji, choć po jej ukończeniu przyznano im prawo osiedlania się w dowolnej miejscowości. Umożliwiło to jednak wyrwanie z życia religijnego żydowskich mieszkańców sztetli.

N. Aleksiu w czterech rozdziałach (*Establishing the Military Rabbinate, Praying for the Government, Jewish Religious Rituals and the Polish National Cause* i *Performing Civic Integration in the Polish Space*) artykułu *As Citizens and Soldiers: Military Rabbis in the Second Polish Republic* pisze, że Bronisław Młynarski²⁸, polski oficer internowany w 1939 r. w Starobielsku wspominał w pamiętnikach, iż polscy jeńcy wojenni (również protestanci i prawosławni) uczestniczyli w nabożeństwach katolickich, a Żydzi w piątek wieczorem – w nabożeństwach prowadzonych przez zamordowanego później w Katyniu rabina Barucha Steinberga (1897-1940)²⁹ naczelnego rabina Wojska Polskie-

²⁸ Bronisław Młynarski (1899-1971) opublikował wspomnienia *In Soviet Captivity* (London 1974). Aniela, siostra jego ojca Emila, była żoną Artura Rubinsteina.

go. Rabin Baruch Steinberg opiekował się żydowskimi żołnierzami w Wojsku Polskim, których było 174 000-180 000. Udział żydowskich żołnierzy w Wojsku Polskim był różny w różnych latach. Najniższy (3,21%) był w 1930 r., a najwyższy poziom (6,54 %) osiągnął w 1937 roku. O ile w pierwszym okresie po I wojnie światowej służba w wojsku była ochotnicza, to Konstytucja z 17 marca 1921 r. przewidywała objęcie nią wszystkich obywateli Rzeczypospolitej Polskiej, co zapewniało żydowskim rekrutom powołanym z małych miasteczek zbliżenie do kultury polskiej. Nie obroniło ich jednak przed przejawami antysemityzmu, uwidaczniającego się szczególnie podczas wojny z bolszewikami. Powstanie struktury Rabinatu Wojskowego omówiono w pierwszym rozdziale artykułu. Już w 1919 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych przystąpiło do organizowania w wojsku duszpasterstwa, które nadzorowało Biuro Wyznań Niekatolickich. Podlegał mu Główny Urząd Duszpasterski Wyznania Mojżeszowego obejmujący w okresie od 1922 r. do 1928 r. naczelnego rabin (pułkownik) i rabinów I oraz II klasy (podpułkownik i major lub kapitan). W 1928 r. powstały rabinaty w Okręgach Korpusów (pułkownicy), a w 1932 r. w miejsce dwóch klas rabinów pozostawiono jedną. Odtąd jeden rabin pełnił obowiązki szefa wspomnianego Głównego Urzędu Duszpasterskiego Wyznania Mojżeszowego, a dwóch rabinów obejmowało swoją działalnością pięć Okręgów Korpusów. Przyczyną zmniejszenia etatów – jak uważał B. Steinberg – był brak rabinów dysponujących odpowiednimi kwalifikacjami. Religijną opiekę nad żydowskimi żołnierzami w garnizonach zapewniali cywilni rabini, jak Chaim Pozner³⁰ w Warszawie w okresie od 1924 r. do 1935 r., Efraim Sonnenschein (1890-1943) w Bydgoszczy i Inowrocławiu czy Samuel Hirsch Schmelkes (1877-?), opiekujący się żydowskimi żołnierzami garnizonu w Krakowie. W 1936 r. Baruch Steinberg wyznaczył Mojżesza Steinberga do opieki nad żydowskimi żołnierzami w Brodach. Obowiązki świadczone żydowskim żołnierzom przez cywilnych rabinów obciążały ich nadmiernie i niektóre garnizony, jak na przykład we Lwowie, domagały się wyznaczenia rabinów wojskowych.

Większość rabinów wojskowych pochodziła z Galicji i często oprócz studiów w jeżywach mieli wykształcenie uniwersyteckie, jak rabin dr Józef Mieses³¹, dr Chaim Eliezer Fränkel³² czy sam Baruch Steinberg.

Prócz odprawiania nabożeństw rabini wojskowi dbali o dostarczenie odpowiedniej żywności, zapraszanie żydowskich rodzin na uroczyste święta, edukowali żołnierzy reli-

²⁹ Baruch Steinberg (1897-1940) urodził się w Przemyślanach. W 1914 r. wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Od 1922 r. w wojsku, w 1928 r. objął stanowisko naczelnego rabin w III Okręgu Korpusu w Grodnie w randze kapitana. Kilka lat później został starszym rabinem II klasy (odpowiednik majora). Przeniesiony do Warszawy, został w 1936 r. naczelnym rabinem WP. 17 IX 1939 r. dostał się do niewoli sowieckiej; był jeńcem wojennym w Starobielsku, gdzie organizował nabożeństwa. Aresztowany przez NKWD w Boże Narodzenie 1939 r. z innymi duchownymi, po przesłuchaniach w więzieniu w Moskwie powrócił do Starobielska, a następnie przeszedł obozy w Juchnowie i Kozielsku. Prawdopodobnie został zamordowany 12 IV 1940 r. w Katyniu.

³⁰ Rabin Chaim Pozner (1871-?) był potomkiem Szmula Zbytkowera. W latach 1924-1935 był rabinem w Okręgu Korpusu IX i XII w Warszawie. Podczas okupacji przebywał w getcie warszawskim.

³¹ Rabin Józef Mieses (1882-1942), etymolog, lingwista, studiował we Wiedniu (dyplom doktora filozofii otrzymał w 1907 r. a rabin w Israelitisch-Theologische Lehranstalt – rok później). Podczas I wojny światowej przybył do Warszawy i pracował w seminarium dla nauczycieli religii żydowskiej. W 1920 r. wstąpił do Wojska Polskiego i w 1921 r. został naczelnym rabinem WP. W stan spoczynku przeszedł w 1932 roku. Zginął podczas okupacji niemieckiej.

³² Rabin Chaim Eliezer Fränkel (1884-?), urodzony w pobliżu Tarnowa, studiował w Monachium. W 1933 r. został zastąpiony przez rabin B. Steinberga na stanowisku szefa Głównego Urzędu Duszpasterstwa Wyznania Mojżeszowego.

gijnie i kulturalnie, uczestniczyli w obchodach historycznych rocznic wskazując na łącznie się narodu żydowskiego z państwem polskim (Konstytucja 3 Maja 1791 r., powstania przeciw zaborcom czy Dzień Niepodległości 11 XI, urodziny Piłsudskiego, imieniny Prezydenta Mościckiego (*Praying for the Government*). W artykule przytoczono fragmenty kazań wygłaszanych podczas takich uroczystości (między innymi w Warszawie w synagodze im. Zalmana Nożyka), a także podczas uroczystego zaprzysiężenia żydowskich rekrutów.

W podrozdziale *Jewish Religious Rituals and the Polish National Cause* przypomniano apel rabina Miesesa z marca 1927 r., poparty przez innych rabinów wojskowych, skierowany do gmin żydowskich z prośbą o nadsyłanie funduszy na zakup koszernej żywności i mac oraz zorganizowanie odpowiednich kantyn, gdzie mogłoby się też modlić żołnierze żydowscy. W podrozdziale *Performing Civic Integration in the Public Space* podano przykłady pozytywnego oddźwięku na wspomniany apel. Zjednoczenie Żydowskich Inwalidów, Wdów i Sierot Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej³³ zaprosiło szefa rabinów wojskowych na uroczystość upamiętnienia poległych żołnierzy w Dąbrowie Tarnowskiej. Rabin Steinberg wprowadził dodatkowo dwie modlitwy dla żołnierzy, poranną i popołudniową, chętnie oglądaną przez oficerów, a rabin Fränkel, po uzgodnieniu z szefem Biura Wyznań Niekatolickich, wprowadził w wojsku uroczystości rocznicowe przypominające udział Żydów w walce o niepodległość Polski. Liczne przykłady takich uroczystości w garnizonach różnych miast przedstawiono w końcowej części artykułu.

Cztery artykuły poświęcono Żydom w innych armiach, a mianowicie: austriackiej, rosyjskiej, rumuńskiej i czechosłowackiej. W podzielonym na trzy rozdziały (*Die Ausdehnung der Wehrpflicht auf die Juden Galiziens, Juden in den habsburgischen Streitkräften i Jüdische Zugehörigkeit und Loyalität zwischen Imperium, Dynastie und Nation*) M. Baczkowski wspomniał, że historiografia Żydów Galicji w wojsku austriackim i później austro-węgierskim (od 1867 r.) dość długo nie traktowała ich jako odrębną narodowość, lecz jak Polaków, Rusinów czy Niemców, którzy trafili do wojska. W artykule opisano przyczyny decyzji cesarza Austrii Józefa II wprowadzenia służby wojskowej dla Żydów w 1788 r. i jej reformę podczas krótkotrwałego panowania Leopolda II. Zasadnicze zmiany, takie jak powszechny obowiązek wojskowy wszystkich obywateli bez względu na pochodzenie społeczne, narodowość, religię, przejście do rezerwy po 3-letniej służbie zasadniczej i inne wprowadzono w wojsku 5 XII 1868 roku.

W kolejnym rozdziale przedstawiono niektóre dane demograficzne. W 1784 r. w austriackiej części monarchii żyło około 254 000 Żydów, w tym 150 000 w Galicji, a w części węgierskiej – 82 000. Do 1830 r. ich liczba powiększyła się odpowiednio do 355 000 i 205 000, a powszechny spis ludności w 1880 r. wykazał 1 005 000 Żydów w Austrii (4,45% ogółu ludności) i 638 000 na Węgrzech (4,1%). W 1910 r. było ich 1 313 000 (4,6%) w Austrii i 932 000 (4,5%) na Węgrzech.

Większość Żydów żyła w Galicji i na Węgrzech (bez Chorwacji), a mniejsze grupy w Czechach i na Morawach, austriackim Śląsku i Bukowinie. Liczba Żydów w Galicji w 1772 r. wynosiła 171 851 (6,4% ogółu ludności) i przez cały XIX wiek wzrastała, by w 1910 r. osiągnąć 871 895 (10,9% ogółu ludności). Brak szczegółowych danych o liczbie Żydów w jednostkach wojskowych. Dokumenty wskazują jednak, że w 1806 r. wśród 64 urlopowanych żołnierzy przebywających w Krakowie 6 było Żydami, a w Sandomierzu do Milicji Obywatelskiej powołano 40 Żydów. W latach 1873-1911 służyło rocznie od 14 000 do 56 000 Żydów. Z powołanych w 1869 r. 13 238 Żydów tylko 641 (4,51%) skierowano do odbycia służby. Analogiczne liczby dla chrześcijan wynosiły 114 296 i 19 927 (17,43%). Dopiero w 1900 r. procent Żydów w wojsku zbliżył się

³³ Centrala Związku mieściła się w Krakowie i miała oddziały we Lwowie i Wilnie.

do ich procentowego udziału w liczbie ludności cesarstwa. W 1910 r. było to 3742 (1%) galicyjskich Żydów. Szacuje się, że w czasie I wojny światowej zginęło 220 000 mieszkańców Galicji, w tej liczbie 20 000 Żydów. Dokumenty wskazują, że pierwszy żydowski oficer w wojsku austriackim pojawił się w 1808 r., w kolejnych latach ich liczba wzrastała, ale bardzo powoli. Wśród oficerów służby stałej wzrosła ze 109 osób w 1897 r. do 178³⁴ w 1911 roku. Do reformy w 1868 r. dostęp do oficerskiej rangi zależał od dowódców pułku, zazwyczaj arystokratów. Zlikwidowanie tego przywileju umożliwiło Żydom większy dostęp do rangi oficera. W 1911 r. Żyd Eduard Ritter von Schweitzer uzyskał stopień Feldmarschall-Leutnant (drugi stopień generalski). W armii austro-węgierskiej było też 5 generałów-majorów, kontradmirał, 17 pułkowników, 15 podpułkowników, 48 majorów pochodzenia żydowskiego³⁵. W latach 1873-1911 liczba Żydów służących w służbie zdrowia wzrosła z 4,7% do 13,7%, w służbie kolejowej i telegraficznej z 1,5% do 4,3%, w piechocie z 2,0% do 4,2%, w taborach z 0,8% do 4,2% i w artylerii z 1,3% do 4,3%, a stosunkowo nieznacznie w żandarmerii polowej (z 0,4% do 2,0%), w kawalerii (z 0,5% do 2,2%) i w saperach (z 0,4% do 2,3%). W II połowie XIX w. najczęściej żydowskich rekrutów powoływano w Krakowie, Lwowie, Stanisławowie, Kołomyi i Przemyślu, a w takich miastach jak Brody, Dukla czy Tarnobrzeg żydowscy rekruci stanowili większość. Od 1883 r. powołani odbywali służbę wojskową w pobliżu miejsca zamieszkania. Od 1900 r. najczęściej Żydów odbywało służbę wojskową w garnizonach Przemyśla 1107, Lwowa – 846, Jarosławia – 386, Krakowa – 369 i Stanisławowa – 280.

W rozdziale *Jüdische Zugehörigkeit und Loyalität zwischen Imperium, Dynastie und Nation* autor zauważa, iż do połowy XIX w. nie ukształtowała się u Żydów galicyjskich świadomość narodowej odrębności, a później mogła zaistnieć jako żydowska, polska i niemiecka, względnie żydowsko-niemiecka. Dla Żydów cesarz był jedyną instancją zapewniającą względną równość praw i wolności; podobnie jak dla rolników polskich i ukraińskich. Zasymilowani Żydzi w Galicji mogli wybrać opcję niemiecką lub polską. Do pierwszej skłaniali się początkowo Żydzi ze Lwowa, Brodów i większych miasteczek, a po reformach 1867-1871 r. zaczęła przeważać druga. Dla żadnej z nich służba wojskowa nie była zbyt atrakcyjna, z uwagi na przepisy antysemityczne w wojsku, o czym pisał Herman Lieberman³⁶. Mimo konfliktów rozwijała się współpraca polskich i żydowskich partii politycznych. Od 1914 r. do 1917 r. służyło w Legionach Polskich 648 Żydów (2,5% stanu osobowego), choć nie wszyscy pochodzili z Galicji. Przeważnie pochodzili oni z mieszczańskich rodzin żydowskich oraz spośród studentów i uczniów gimnazjów o liberalnych lub socjalistycznych poglądach. Walczyli o niepodległą Polskę, a nie za austriacką ojczyznę i cesarza.

F. Davies w artykule o Żydach i muzułmanach w wojskach carskich (*Eine imperiale Armee – Juden und Muslime im Dienste des Zaren*) pisze, że głównym celem służby wojskowej w carskiej armii Żydów i muzułmanów było ich oderwanie od rodzin, gmin, kultury, a przede wszystkim asymilacja. Reformy dotyczące służby wojskowej przerażały

³⁴ Dla Polaków był to wzrost z 35% do 60%, a dla Rusinów z 28% do 50%.

³⁵ 30 z nich opuściło gminy żydowskie.

³⁶ Herman Lieberman (1870-1941) adwokat, działacz socjalistyczny, publicysta, od 1893 r. członek Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej, a od 1919 r. – PPS. W latach 1907-1914 oraz 1917-1918 był członkiem Rady Państwa (parlamentu austriackiego). Podczas I wojny światowej walczył w Legionach Polskich. Był posłem na sejm w latach 1919-1922 i 1928-1930. Skazany w tzw. procesie brzeskim i zmuszony do emigracji przebywał w Czechosłowacji, Francji i Anglii, gdzie został ministrem sprawiedliwości w rządzie Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie. Zmarł w Londynie.

ludność żydowską, a najbardziej ukaz o powinności wojskowej z 1827 r. nakazujący powoływanie do wojska Żydów od 12 do 25 roku życia³⁷.

W trzech rozdziałach (*Rekrutierung als Aufwertung – die Armee als Instrument der Integration, Religion in der Armee* i *Das Imperium als Chance oder Bedrohung?*) omówiono obowiązki wojskowe na przyłączonych do wielonarodowościowego imperium carskiego terytoriach. Rozbiory Polski spowodowały, że duża liczba Żydów znalazła się pod panowaniem cara. Nielicznych Żydów mieszkających na Kaukazie i w środkowej Azji do 1843 r. nie obejmował obowiązek wojskowy. Żydów potraktowano gorzej niż muzułmanów. O ile rekrutów żydowskich doprowadzało do jednostek wojsko, to muzułmanów na stopnie oficerskie. Próba przyznania Żydom oficerskich stopni, dyskutowana w 1874 r. przez Ministerstwo Wojny, nie zyskała aprobaty, ponieważ sprzeciwiło się konserwatywne Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W kolejnym rozdziale omówiono uwzględnianie przez wojsko religijnych obyczajów niechrześcijańskich żołnierzy. Przy sięgę na wierność carowi składali muzułmanie na *Koran* a Żydzi na *Torę*, od dyżurów w wielkie święta zwolniono Żydów, a muzułmanów w dni ustalone przez Sztab Generalny, organizowano domy modlitwy w garnizonach, co czasem sprzyjało w powstawaniu nowych gmin żydowskich.

W ostatnim rozdziale podkreślono, że poruszone w artykule ustępstwa wobec muzułmanów sprzyjały integracji mniejszości muzułmańskiej z wielonarodowościową ludnością carskiej Rosji, natomiast negatywne traktowanie ludności żydowskiej nie sprzyjało zanikaniu ksenofobii.

Sytuację Żydów w siłach zbrojnych Rumunii naświetlił D. Müller w artykule *Erwünschten Soldaten – unerwünschte Staatsbürger: Juden und das rumänische Militär (1866-1942)* w rozdziałach: *Die Juden im rumänischen Nationscode, Gesetze und Praktiken: Die Juden in der rumänischen Armee, Armeedienst und Staatsangehörigkeit, Die Balkankriege und der Erste Weltkrieg, Das rumänische Staatsangehörigkeitsrecht und die Emanzipation der Juden* oraz *Die Entrechtung und Ausbürgerung der rumänischen Juden ab 1938*, a w Czechosłowacji M. Zückert w artykule *Eine Minderheit unter Anderen? Die Juden in der tschechoslowakischen Armee* w rozdziałach: *Die Juden in der Ersten Tschechoslowakischen Republik, Die Nationalitätspolitik der tschechoslowakischen Armee* oraz *Die Juden in der tschechoslowakischen Armee – eine minderheit unter anderen*.

Pozostałe dwa artykuły tego działu to Christiny G. Krüger, *Kriege und Integration – Deutsche und französische Juden in Vergleich* z pięcioma rozdziałami (*Das Militär und die rechtliche Stellung der Juden in Frankreich und Deutschland, Die Auswirkungen von Kriegs- und Heeresdienst auf die soziale Stellung der Juden, Der Eintritt der Juden ins Militär aus jüdischer Sicht, Der Krieg und das Ideal der transnationalen jüdischen Solidarität* i *Das jüdische Selbstverständnis angesichts des wachsenden Antisemitismus*) oraz Nikolausa Buschmanna, *Vom „Untertanensoldaten“ zum „Bürgersoldaten“? Zur Transformation militärischer Loyalitätsvorstellungen um 1880* z dwoma rozdziałami: *Das napoleonische Zeitalter: eine militärgeschichtliche Zäsur? Soldatisches Gewissen und fürstliche Gewalt* oraz *Grundmuster und Ambivalenzen der militärischen Loyalitätskomplexes*.

W tym samym XII numerze rocznika „Simon-Dubnow-Institut Jahrbuch” opublikowano artykuły: Jörg Schultz, *From Greek to Hebrew; Saul Tchernikhovsky and the Trans-*

³⁷ Młodych kierowano do szkół wprowadzonych przez Piotra I i przeznaczonych dla dzieci żołnierzy, nazywanych kantonistami. Przygotowywały one do pełnienia służby wojskowej po osiągnięciu pełnoletniości. Służba trwała 25 lat, od 1843 r. skrócono ją do 15 lat. Instytucję kantonistów zniesiono w 1856 roku.

lation of Classical Antiquity; Yaakov Ariel, *From Faith to Faith, Conversions and De-Conversions during the Holocaust*; José Martínez Delgado, *Secularization through Arabization: The Revival of the Hebrew Language in Al-Andalus*; Reimund Leicht, *Frühe christliche Hebraistik und Wissenschaft des Judentums: Zwei säkulare Konzeptionen der hebräischen Literatur*; Polly Zavadivker, *Reconstructing a Lost Archive: Simon Dubnow and „The Black Book” of Imperial Russian Jewry. Materials of a History of the War 1914-1915* i inne.

„Yad Vashem Jerusalem Magazine”

Część numeru 74 „Yad Vashem Jerusalem Magazine” poświęcono wizycie papieża Franciszka w Izraelu. W artykule *During his visit to Yad Vashem, Pope Francis met six Holocaust survivors* opisano spotkanie z sześcioma osobami, które przeżyły Zagładę, w tej liczbie czterema pochodzącymi z Polski. Byli to Abraham Harshalom, Eliezer (Lolek) Grynfeld, Joseph Gottdenker i Sonia Tunik-Geron. Abraham Harshalom (Friedberg) urodził się w 1925 r. w Prużanach. W 1943 r. jego rodzinę deportowano do Auschwitz-Birkenau i tam zamordowano (dziadkowie, rodzice i brat Siama). Abraham, udając Polaka, ocalał. W październiku 1944 r. deportowany kolejną do Buchenwaldu, zdołał uciec z kolejnego obozu, znalazł schronienie u rodziny w Pradze, przeżył okupację i emigrował. Służył w siłach powietrznych Izraela.

Urodzony w 1923 r. w Łodzi Eliezer Grynfeld, przesiedlony do getta, pracował w szpitalu. W kwietniu 1944 r. został deportowany do Sachsenhausen. Podczas marszu śmierci udało mu się zbiec, uratowany przez Armię Czerwoną został tłumaczem. Po wojnie powrócił do Łodzi, gdzie spotkał matkę. W 1956 r. emigrował do Izraela i pracował w przemyśle zbrojeniowym. Rok później do Izraela emigrowała jego matka, która wyszła za mąż za Mendla Koplowicza, również uratowanego z Zagłady.

Dzięki zapobiegliwości przyszłego ojca, Bena Gottdenkera, który trafił do obozu, Bina znalazła schronienie w polskiej rodzinie o nazwisku Ziolo i u nich urodziła syna Josepha. Oni też przez trzy lata wychowywali małego. W uzyskaniu aryjskich dokumentów dla Biny pomogło polskie podziemie. Po wojnie urodzonemu w Sandomierzu Josephowi i jego rodzicom udało się połączyć dzięki pomocy wuja i w 1949 r. Joseph emigrował do USA, a później zamieszkał w Kanadzie.

Sonia Tunik, urodzona w 1924 r. w Stołpcach, przebywała w tamtejszym getcie, a w październiku 1942 r. z towarzyszem mającym powiązania z podziemiem zbiegła do lasu, dołączyła do grupy partyzantów kierowanej przez Żydówkę Lubę Gilczyk i pozostała w niej do lipca 1944 roku. W 1947 r. emigrowała do Izraela, wyszła za mąż i pracowała jako pielęgniarka do czasu przejścia na emeryturę.

Z pozostałych dwóch osób to Chava (Eva) Szik, jedna z bliźniaczek urodzonych w 1939 r. w Nowym Sadzie w Serbii. Przed deportacją do Auschwitz, austriacki oficer Roman Erich Petsche³⁸ zabrał dzieci do Budapesztu i ulokował w klasztorze. Opiekowała się nimi oraz dwójką innych żydowskich dzieci przełożona klasztoru, siostra Renata. Druga osoba przedstawiona papieżowi to Moshe Ha-Elion urodzony w Salonikach w Grecji w 1925 roku. Deportowany w 1943 r. przez Niemców do Auschwitz-Birkenau,

³⁸ Roman Erich Petsche (1907-1993) został uhonorowany medalem „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”.

przeżył obóz i marsz śmierci i został wyzwolony w Austrii. Po wojnie emigrował do Izraela, zrobił karierę w wojsku i stał się specjalistą w dziedzinie języka ladino.

Do osoby wspomnianego w poprzednim artykule Mendla Koplowicza nawiązuje artykuł zatytułowany *Replica of Abramek Koplowicz's Artwork Presented to the Pope*. Wspomina się w nim, że Abraham (Abramek) Koplowicz, jedyny syn Mendla i Johewet Gitel, był uzdolnionym dzieckiem. Po I wojnie światowej ukończył dwie klasy polskiej szkoły. W 1940 r. wraz z rodzicami zamieszkał w getcie w Łodzi. Ojcu udało się ukryć syna przed pierwszą selekcją. Niestety później zarówno Abramka jak i jego matkę zamordowano. Po wyzwoleniu Mendel powrócił do mieszkania w byłym getcie i znalazł prace Abramka schowane na poddaszu: rysunek modlącego się Żyda w tałesie oraz notatnik zawierający 8 poematów i 2 satyryczne szkice pióra syna. Mendel, ożeniony powtórnie z Chają Grynfeld, emigrował do Izraela i powiesił rysunek syna w sypialni, choć nigdy o pismach syna nie wspominał. Po śmierci Chaji i Mendla w latach 80. Eliezer (Lolek) Grynfeld, pasierb Mendla znalazł notatnik i przekazał wraz z rysunkiem do Jad Waszem. Replikę obrazu (zdjęcie w artykule) oraz fragment utworu *Marzenia* (przytoczono w tłumaczeniu na angielski) przekazał przewodniczący Jad Waszem Awner Szalew papieżowi.

Jan Rochwerger